

Instytut Językoznawstwa Akademii Nauk Ukrainy
Kijów

ТЕТЯНА МАРУСЕНКО

*До питання про джерела для Словника українських
говорів (СУГ)*

Problem źródeł do *Słownika gwar ukraińskich*

Незаперечною є теза, що якнайширші дослідження лексико-семантичної системи (ЛСС) українських народних говорів в усіх трьох основних аспектах — лексикографічному, лінгвогеографічному та лексикологічному — необхідні як для розбудови самої діалектології як наукової галузі, так і для суміжних дисциплін. Відомо також, що із згаданих трьох аспектів дослідження діалектної лексики найбільш занедбаною в українському мовознавстві є діалектна лексикографія, що становить базу діалектної лексикології, дає винятково цінний матеріал для багатьох суміжних дисциплін, як етимологія, ономастика тощо.

Порівняно з доробком наших сусідів — російські діалектологи від 1965 року видають багатотомний *Словарь русских народных говоров*, або у порівнянні з польською діалектологією, яка і в кількісному, і в якісному відношенні в слов'янській діалектології веде перед — україністика виглядає досить скромно, проблема створення *Словника українських говорів* (СУГ) розглядається як гостро актуальна. Паралельно із збиранням діалектного матеріалу у теренах велика увага приділяється збиранню якнайширшого кола джерел до СУГ.

Детальний і змістовний огляд сучасного стану української діалектної лексикології, зокрема лексикографії, зроблено у статті професора Дзензелівського *Дослідження лексики українських говорів*,

вміщених у *Записках наукового товариства ім. Тараса Шевченка* (т. ССХХІ, праці філологічної секції, Львів, 1990). Серед публікацій з діалектології, що так чи інакше характеризуються у статті як джерела до *Словника українських говорів*, можна розглядати: діалектні словники, друковані і рукописні, матеріали Атласу української мови, рукописні регіональні атласи, монографічні дослідження ЛСГ окремих територій, а також фольклорні матеріали, праці з історичної діалектології.

Серед діалектних словників відомі широко, наприклад, *Словник поліських говорів* П. С. Лисенка, Корзонука М. М. — *Матеріали до словника західноволинських говорів*, Онишкевича М. Й. *Словник бойківських говорів*¹. Можна погодитися з Дзендзелівським, „[...] що, зважаючи на загальну діалектну адиференційованість української мовної території зокрема її поліської та південно-західної частин, її локалізацію (центр Славії) і при цьому беручи до уваги невідворотні процеси, що відбуваються в лексико-семантичній системі систем в умовах НТР, нам необхідно негайно розгорнути планову інтенсивну роботу в царині діалектної лексикографії, зокрема для підготовки великих і середніх словників середньонаддніпрянського, західнополіських, середньополіських, східнополіських, берестейських, подільських, західно- і східноволинських, наддністрянських, покутсько-буковинських, надсянських, лемківських, слобожанських, степових. Слід інтенсифікувати завершення словника гуцульського діалекту, опублікувати словники Закарпаття Я. Грицака та І. Панькевича” (*op. cit.* ст. 255).

Високо оцінюючи видані та підготовлені томи АУМ, як такі, що відповідають сучасним вимогам лінгвогеографії, Дзендзелівський відзначає, що, крім відомих опублікованих, ми маємо близько двох десятків рукописних регіональних лінгвістичних атласів (наприклад, П. Гриценка, М. то О. Никончуків, І. Шила), які, однак, „[...] надто нерівномірно покривають українську етнічну територію, майже всі вони присвячені аналізу окремих ЛСГ говорів району Карпат і Полісся” (*op. cit.*, ст. 255).

Значним доробком у галузі дослідження діалектної лексикографії є численні монографії, присвячені аналізу окремих ЛСГ українських говорів. Важливим досягненням значної частини цих досліджень є те, що виконані вони в лінгвогеографічному аспекті і супроводжуються

¹ П. С. Лисенко, *Словник поліських говорів*, Київ 1974; М. М. Корзонука, *Матеріали до словника західнослов'янських говорів. Українська діалектна лексика*, Л., 1987, с. 62–267; М. Й. Онишкевич, *Словник бойківських говорів*, 4. 1., А-Х-К, 1984.

переважно солідними лінгвістичними атласами. Тут можна назвати праці *Скотарська лексика українських говорів району Карпат* Й. Ю. Пуя (1981), *Тваринницька лексика Полісся* В.М. Куриленка (1984.)

Збирання джерел для СУГ останнім часом йде у багатьох напрямках — широко використовуються фольклорні матеріали, спеціальна група працює над дореволюційними виданнями російською мовою, такими, як „Губернские ведомости”, „Епархиальные ведомости”. Там є вкраплення добре локалізованих українських матеріалів — опис побуту та соціальної організації окремих місцевостей та сіл.

У пошуках джерел до СУГ ми не могли обминути доробку колег-україністів з Польщі. На мовних кафедрах UMCS віддавна провадяться дослідження зі східнослов'янської діалектології.

Праця над українськими говірками Надбужжя датується 1955 роком в рамках опрацювання „Атласу говорів Любельщини”. Майже сорок років тому започаткована праця дала плідні результати, що нині від 1985 р. продовжується як укладання „Атласу східнослов'янських говірок Надбужжя”. Цей величезний доробок детально проаналізований у статті Ф. Чижевського *Stan badań nad gwarami ukraińskimi Pobuża*², де також представлена історія дослідження діалектів цього регіону починаючи від 70-х років минулого століття. Систематизація зробленого дає можливість, виявити і взяти до уваги низку праць як цінного джерела до *Словника українських говірок*. Наприклад, серед матеріалів до українських говірок Надбужжя треба насамперед назвати ще не опубліковані „Teksty gwarowe wschodniej Lubelszczyzny” — записи з близько 30 сіл, зібрані від двомовних інформаторів у 1984–87 роках. Неоцінним джерелом до словника є картотеки: до „Atlasu gwar Lubelszczyzny”, зібрані в 1957–59 роках, картотека до „Atlasu gwar wschodniosłowiańskich” (1985–1987).

У згаданій статті стосовно дослідження українських говірок Надбужжя Чижевський пише: „найбільше інформації на тему українських говірок дають праці М. Лесіва, а також популярні публікації цього ж автора у газеті «Наше слово». Наприклад, протягом 1987–1990 р. у цій газеті надруковано 152 відтинки, присвячені лемківському, бойківському, надсянському, наддністрянському, підляському, волинсько-холмському говіркам. Вони складаються з чотирьох підрозділів: 1) назва і територіальне поширення; 2) історичні дослідження (3 періоди); 3) основні системні прикмети; 4) основні лексичні прикмети.

² F. Czyżewski, *Stan badań nad gwarami ukraińskimi Pobuża*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. XXXI, 1990, s. 27–49.

Під керівництвом професора Лесіва виконані докторські праці, побудовані на українському матеріалі, а також значна кількість магістерських праць, понад чотири десятки, що являють собою дослідження тематичних груп лексики на фоні фонетичної, граматичної (переважно словотворчої) системи відповідних говірок. Лексичний матеріал збирався за питальником авторства В. Дорошевського.

Останніми роками, наприклад, описала українську лексику села Кровіца Лясова, близько Любачева М. Борцюх, Анна Мачуга виконала працю „Лексика в галузі духовної і суспільної культури в українських говірках околиць Ярослава”, Тереса Семенюк написала роботу — *Лексика північноукраїнська у говірці села Дерло Білопідляського воєводства*, Галина Нестерук присвятила свою магістерську працю мові фольклору села Чехи Орлянське, а Тетяна Колодинська зробила опис української говірки трьох надсянських сіл. Цей список можна продовжити. Ознайомлення з цими працями позакує, що поминути їх у роботі над СУГ було б не бажано.

Наступний лексико-семантичний опис, побудований на матеріалі магістерської праці: „Східнослов'янські назви тварин” у говірці села Янове Білостоцького воєводства, виконаної у Любліні студенткою Марією Самойлюк під керівництвом професора Лесіва.

„Незаперечним є факт, що лексика говірки окремої діалектної мікросистеми — незалежно від ареальних характеристик та взаємовідношень з лексикою літературної мови — з функціонального погляду становить єдину систему. Численні дослідження переконують у тому, що лексика говірки, як і літературної мови, становить організовану сукупність елементів, пов'язаних між собою ustalеними на будь-якому синхронному зрізі відношеннями. Вивчення відношень компонентів у межах тематичного або лексичного об'єднань є засобом адекватного опису як окремої лексичної одиниці, так і лексичних підсистем”³.

Питання системності лексики говорів стало одним з актуальних у діалектній лексикології та лексикографії, центральним у дискусії про типи діалектних словників. Сучасний підхід до системної організації лексики визначає вибір між диференційованим та повним словником на користь останнього.

„Практика дослідження діалектної лексики з моделюванням у різних його виявах стикалася здавна; найпростішою традиційною формою моделювання семантичної структури лексем можна вважати побудову словникових статей, новішою — репрезентацією семантичних

³ П. Ю. Гриценко, *Моделювання системи діалектної лексики*, Київ 1984, с. 5.

варіантів у вигляді варіантів наддіалектної моделі, побудованої на основі амплітуди коливання значення опорної лексики”, — пише М. Толстой.⁴

Наше завдання полегшується наявністю узагальненої семантичної моделі аналізованої групи в українській діалектології — у монографії П. Ю. Гриценка *Модельовання системи діалектної лексики* (К., 1984). У назвах овець дослідник вбачає традиційну диференціацію ЛСГ за господарською цінністю, віком, статтю та зовнішніми ознаками. „Назви, які реалізують вказані ДО, утворюють мікропарадигми, що перетинаються у багатьох точках, взаємодіють, зумовлюючи появу семантичних синкретичних полісемантичних лексем” (*op. cit.* с. 17).

Тематична лексична група (ТЛГ) „свійські тварини” представлена у говірці села Янове кількома ЛСГ, серед яких найчисленнішими є назви *коней*, *корів* та *свиней*. Репертуар назв свійських тварин включає назви більш загальні, які відбивають диференціацію їх за біологічним родом, можуть утворювати лексично-семантичні парадигми на фоні загальної назви. Наприклад, у назвах коней: *kuoń* : *kobyła* (та інші ЛСВ — *źrebiec* — *ogier*).

Опозиція свійських тварин за статтю є однією з визначальних у моделі організації цих назв. Компоненти ЛСГ, що складаються з двох-трьох лексем, включають цю ДО: *kačka* — *kačuor*, *indyk* — *indyčka*, *pieveń* — *kurka*, *krūol* — *krūolka*, *kroliza*, *baran* — *ovečka*, *os'ot* — *oslica*, *kuot* — *kuoška*, *kosa* — *koz'ot*, *sobaka* — *suka*.

Регулярно є також опозиція назв тварин за віком. Кореляти „доросла особина” — „маля” представлені майже у всіх ЛСГ ТГЛ „свійські тварини”. На означення „дітей свійських тварин” у говірці с. Янове вживаються: *žerebja*, *tel'a*, *krolen'a*, *kozen'a*, *husen'a*, *kuren'a*, *oslen'a*, *ščen'a*. У багатьох випадках з цією ж семантикою виступають утворення з синонімічним суфіксом, як, наприклад, *kuren'a* — *kureniatko*, або лексичні синоніми: *kurenia* — *cipka*, *putka*. Сема „вік” найчастіше виявляється тоді, коли семантична структура ЛСВ не ускладнюється іншими ДО, такими, як господарська функція: *kuoń* — *žerebja*, *korova* — *tela*, *sviń'a* — *poros'a*. *Žerebja* означаємо тварину кількох місяців життя.

На означення *жереб'яти* у говірках села Янове вживаються також зменшувально-пестливі похідні від кіз, кіз вигуку, за допомогою якого підкликують тварин — *kiza*, *kizik*, *kizunia*. Також окремі назви для лосшат старшого віку, що мають спільну назву *molod'ož*. Лоша жіночої

⁴ Н. И. Толстой, *Славянская географическая терминология*, Наука, Москва 1968, с. 18.

статі до півтора року називається *žerūopka*, а чоловічої — *konik*. Лоша, яке привчають до польових робіт, називається *vypustak* (немає диференціації за статтю). Лексема *poros'a* означає маля свині до 4–5 тижнів життя, далі виступає назва молодого особини до 60 кг. ваги — *putsvinak*.

У семантичній структурі аналізованих ЛСГ переважають ЛСВ, які є складними за своєю семантичною структурою. Головним чином, вони об'єднують багатопланову віково-статеву-функціональну диференціацію. У назвах корів на фоні наддіалектного протиставлення *корова* — *бик*, зафіксованого у говірках села Янове, представлені ЛСВ (виражені словом або словосполученням), що поєднують семи „стать” та „господарська функція”: *telna korūowka*, *peršatka*, *korowa druhim tel'am*, *bihaj*, *vūot*, *vykastrovany byčok*, *vyryzany byčok*. В останніх двох ЛО приєднується сема „вік”.

У назвах коней наявні семантичні відношення різного типу: бінарні опозиції за статтю *žrebec* — *kobyła*, за господарчою функцією — *žerūobna kobyła* — *otpal'ana kobyła*. За віком жереб'я (маля) — *žerūopka*, *konik*; поліфункціональні — за господарчою функцією та віком — *kuoń* — *vypustak*.

Подібні відношення у ЛСГ назв свиней. Марковані семою „господарська функція” лексико-семантичні варіанти: *porūosna svinia*, *loška*, *mac'ora* „плідна особина”; у назвах особин чоловічої статі протиставлені семантично: *knūor*, *rozplodnik* „здатний до розмноження” — *paršuk*. Така сама семантична структура лексем *baran* — *morkač* „кастрований баран”.

Зіставлення структурної організації окремих ЛСГ, приналежних до ТГЛ „свійські тварини”, показало ідентичність їхньої семантичної структури, наявність спільних диференційних ознак та близькість семантичної структури окремих лексем. У цілому ж ми мали змогу переконатися: звертання до недрукованих джерел, матеріалів, зібраних на території Польщі, значно збагачують джерельну базу СУГ.

STRESZCZENIE

Przygotowywany przez Instytut Językoznawstwa Akademii Nauk Ukrainy *Słownik gwar ukraińskich* wymaga uwzględnienia zarówno źródeł publikowanych, jak i nie publikowanych (w tym prac dyplomowych), dotyczących leksyki. Słownik powinien obejmować materiał pochodzący również z obszarów ukraińskojęzycznych, znajdujących się poza granicami państwa. Ważne znaczenie mają tu materiały ze wschodniej Polski, szczególnie z Podlasia i Chełmszczyzny, zgromadzone przez pracowników lubelskiego ośrodka naukowego. Są to: kartoteka do „Atlasu gwar Lubelszczyzny”, teksty gwarowe ukraińskie ze wschodniej Lubelszczyzny oraz liczne prace magisterskie pozostające w maszynopisach. Omawiając typy słowników gwarowych (LSH) wskazuje się na słowniki tematyczne, np. nazwy zwierząt domowych.

